

Starozákonní člověk a jeho víra

Archeolog a biblista FILIP ČAPEK je autorem nové knihy o dějinách starověkého Izraele, založené na vlastním terénním výzkumu. Hovořili jsme o tom, co mohou nálezy odhalit o člověku starozákonní doby a nakolik je dnes vůbec možné mu porozumět.

Kde dnes v Izraeli pracujete?

Zabýváme se výzkumem dvou lokalit. Jednak jsou to vykopávky v Tel Azeka v oblasti Judské nížiny. Ve starověku tam stálo důležité město, známé i z biblických textů. A potom jezdíme na různé lokality v blízkosti Jeruzaléma. Pro oba tyto projekty jsou nám partnery Telavivská univerzita a tamní Institut archeologie.

Izrael je poměrně mladý stát s nesnadnou pozicí; pozorujete u svých tamních kolegů někdy snahu objevit něco, co bude legitimizovat jejich dnešní existenci na tomto území?

Pozoruji celé široké spektrum postojů a hodně závisí na instituci, která konkrétní výzkum podniká. V prvních generacích izraelských archeologů, v 50. a 60. letech, to tak skutečně někdy bylo. Tito vědci ještě neměli ten komfort moci jakkoli zpochybnit svůj mladý stát. A tak někdy postupovali stylem „biblický text něco říká – a tak my jsme to teď vykopali“. Až později se mohlo dosáhnout nadhledu a usoudit, že je to složitější a že hmotná kultura nemusí vždycky s biblickým textem ladit.

S čím přistupujete k výzkumu vy?

My počítáme s tím, že biblické texty nejsou neutrálním popisem, ale jsou psané z určité hodnotové zaujaté perspektivy. Archeologické nálezy pak biblický text nepopírají, ale poukazují na to, že skutečnost se mohla lišit. Například tedy vidíme, že se v Bibli o některých judských králech vypráví ryze z nacionální perspektivy: píše se tu o vladařích, za kterých se Judsku ekonomicky dařilo dobře, to víme z archeologického dokladového materiálu, stejně jako se dozvídáme ze starověkých mimobiblických textů, že se vůči okolním říším v čele s Asýrií chovali vazalsky a platili jim daně. A ti jsou v Bibli hodnoceni jako špatní vladaři, na rozdíl od králů, kteří se snažili udržet samostatnost. Právě město Tel Azeka, kde pracujeme, bylo zničeno v době, kdy se jeden z judských králů proti Asyřanům vzbouřil. Až jeho nástupce dal zemi znovu do pořádku tím, že znovu uznal Asyrskou říši za hegemonu. Tudíž z našeho dnešního hlediska šlo u prvního z nich o naprosto nerealistické nacionální vzepětí, které mělo katastrofální důsledky.

Z jakých zdrojů můžete při rekonstrukci tak dávné historie vycházet?

Ve své knize jdu po historických obdobích od 13. do 6. století před Kristem a snažím se popsat tehdejší dějiny Izraele a Judska na základě souhrny nálezů hmotné kultury a textů. Kromě biblických textů jsou to asyrské prameny z 9. a 8. století př. Kr., které líčí kampaně asyrských králů do této oblasti. Máme i aramejské texty – především tzv. stělu z Tel Danu z 9. století př. Kr., která mluví o smrti králů Achazjáša a Jórama a podává tuto událost trochu jinak, než známe z Bible. A do třetice je tu pak hmotná kultura, tedy archeologické nálezy nepísané povahy. Archeologie je důležitá tím, že se v ní prolíná, co se vykope, s tím, co o tom říkají zápisy. A pak vznikají různá napětí, potvrzení, překryvy. Není to tedy jen tak, jak se někdy zjednodušuje, že by „archeologie popírala Bibli“.

Jak si tedy Bible v konfrontaci s hmotnými nálezy stojí?

Při rekonstrukci dějin Judska a Izraele vycházíme hlavně z knih Samuelových a Královských. O jednotlivých králech se tam obvykle píše, co je pro nás klíčové, a sice, co vybudovali a jak územně expandovali. To srovnáváme s doklady hmotné kultury. Opakuje se tu vzorec, že dobrý král byl ten, kdo „činil, co je dobré v Hospodinových očích“. Měřítkem je věrnost jahvistickému kultu – zjednodušeně řečeno monoteismu. To už je ale interpretační klíč, který událostem 10., 9. a 8. století př. Kr. vtiskli autoři těchto zápisů, kteří působili

Spíše než jasné odpovědi přináší archeologický výzkum ve Svaté zemi nové otázky, říká badatel Filip Čapek.

Snímek Martina Houdek

v 7.–5. století př. Kr. Předpokládáme tedy v jádru těchto textů zlomek základních faktických informací, na které se pak nabalily další příběhy, které dotvořily obraz toho či onoho panovníka jako dobrého nebo špatného krále podle pozdějších představ.

Všichni ti panovníci tedy možná věrní Hospodinu nebyli?

Náboženská praxe v té době byla nejspíš nesmírně pestrá. Bible není žádná encyklopedie starověkých náboženství, takže postihuje jen zlomek skutečnosti: jedni se obraceli k Hospodinu, druzí pálili kadidlo pod zelenými stromy a obětovali na posvátných návrších. Dnešní archeologové, kteří se zaměřují i na starověkou religiozitu, rozlišují oficiální kult a pak různé formy kultu domácího. Zhruba od 8. století př. Kr. se někteří králové snažili kult sjednotit a centralizovat. Ale zároveň s tím běžela rozmanitá praxe v judských sídlech, kde existovaly malé svatyně nebo obětiště, a v domácnostech. Zde mívaly rodiny místo, kde pálily kadidlo a měly tu umístěnou nějakou figuru, ke které se modlily jako k patronu plodnosti, úrody, domácího pokoje. Když se v Bibli mluví o baalech a ašerách, myslí se tím právě tyto různé lidové kultury. To nicméně neznamená, že tatáž rodina pak jednou dvakrát do roka nevyrazila do Jeruzaléma obětovat Hospodinu v centrálním chrámu.

Co o tom říkají nálezy?

Například bylo nalezeno množství figurek, mužských a ženských postav, které budou patrně zobrazovat ašartu nebo nějakého domácího patrona. Nejdříve se myslelo, zvláště u figurek zobrazujících obdařené ženy, že jsou jen z nejstarších dob, než Židé důsledně přijali monoteismus. Pak ale přišly nálezy z 8., 7. století a nakonec, když po válce roku 1967 Židé získali zpět starý Jeruzalém a archeologové tu prováděli rozsáhlý výzkum, našli právě v židovské čtvrti těchto figurek tisíce, a to i z mladších století. Takže to potvrzuje, že se paralelně chodilo do chrámu, ale zároveň byla denní praxe i k těmto přímluvcům za plodnost, úrodu a další dobra důležitá pro běžný život.

Když při vykopávkách narazíte na nějaké kultické místo, poznáte, jaké božstvo tu bylo uctíváno?

Protože starověkému světu hodně rozumíme skrze Bibli, což je náboženský text, můžeme mít snadno představu, že tehdy každý v něco věřil, někde se modlil, obětoval – a tudíž bychom měli nacházet hodně svatyní, oltářů a kultických předmětů. Ale my zjišťujeme, že se starověký člověk upínal spíše na úplně praktické

věci – jak přežít a zajistit přežití svému rodu. V Tel Azece, významném a velkém starověkém městě, kde kopeme společně s kolegy z Izraele, Německa a dalších zemí již sedmým rokem, jsme dosud nenašli ani chrám, ani svatyni. Důvody můžou být i velmi prozaické, například že byly pozůstatky splaveny jarními dešti, užity k jiným stavebním účelům nebo se kult odehrával na nějakém malém obětišti, které jsme doposud neodkryli.

Je ale také možné, že byl kult v dané době vázán jen na konkrétní místa. Jako příklad může posloužit pelíštejské město Ekrón, které bylo centrem produkce olivového oleje pro celou oblast. Tam bylo nalezeno hned několik svatyní, protože se tu náboženský život propojil s hospodářským. Proto byl chrám v Jeruzalémě – protože to bylo centrum. Totéž platí i pro lokalitu Tel Moca, kde byl v roce 2012 objeven starověký chrám a kde náš tým působí od letošního roku.

Kdy se judští vládcové rozhodli náboženství centralizovat?

Ještě v 9. století př. Kr. koexistoval oficiální kult s uctíváními domácích patronů a obětišti mimo hlavní město Jeruzalém. Až od 8. a 7. století dál začali králové judské říše prosazovat centralizaci. Domnívám se, že důraz na centralizaci přišel dřív než to, že by lidé měli ctít jediného Boha. Ryzí monoteismus přichází až s judaismem v 6. století př. Kr. Všimněme si, že Bible nastiňuje i to, jak se způsob uctívání jediného Boha vyvíjel: až Tóra stanoví závaznou podobu, zatímco praotcové se ještě modlí a obětují, kde a jak chtějí.

Co se stalo v 6. století tak zlomového?

Podle mne je obrat k monoteismu výsledkem sebereflexe těch, kdo přežili pád Jeruzaléma a zničení chrámu a snažili se pak pro sebe znovu najít nějakého společného jmenovatele. Biblické texty o tom promlouvají velmi nevěšdně: hledá se příčina pádu, ale nenachází se vně, jak je pro člověka přirozené, ale u sebe samých – Judsko opustilo Hospodina. Vládcové okolního světa v čele s novobabylónským Nabukadnesarem jsou proto v některých textech viděni ne jako nepřítelé, ale vlastně jako zachránci – jako Boží nástroj na nás, kteří jsme nebyli dostatečně věrní jednomu Bohu.

Médiu na jaře proběhla zpráva, že jste objevili Šalomounův chrám, a to úplně jinde než v Jeruzalémě. Jak to je?

Jak už jsem zmínil, v lokalitě Tel Moca jsme našli velký chrám šalomounovského typu. Myslíme, že půjde o případ srovnatelný s Ekrónem: v Tel Moca byla obrovská obilná síla, takže

město bylo správním a ekonomickým centrem poblíž Jeruzaléma. A to se propojilo s potřebou vyjádřit prostřednictvím kultu dík za úrodu, tudíž zde patrně vznikla nejdříve nějaká menší svatyně a potom byl vybudován chrám. Jeho uspořádání je podobné jako to, které připisuje Bible Šalomounovu chrámu. A je pravda, že první jeruzalémský chrám zatím nalezen nebyl. Spíše než odpověď ale náš objev zatím znamená nové, zajímavé otázky.

Jak se jako teolog díváte na to, když věda rozbíjí naše biblické představy – například právě ty o odvěkém putování praotců za jedním Bohem?

Lidská přirozenost je taková, že je pro ni úcta k jedinému Bohu v podstatě strašně fádňá, a navíc tento Bůh klade nepohodlné nároky. Člověk si pak rád leccos přidává, chce toho mít víc, mít to pojištěné, ve vlastních rukou, na více stranách. Ve starověké Judeji jste šla třikrát ročně do chrámu, ale cítila jste potřebu „mít to vykryté“ i v mezidobí, a tak tu byly všechny ty ašarty, bůžci toho či onoho typu a domácí patroni. Dnešní lidová zbožnost se ráda uchyluje ke svatým, máme všelijaké svaté obrázky a předměty. Člověk cítí potřebu moci si božstvo ohmatat, promítnout si do něj své lidské představy. Nic proti, i to je součástí náboženského života. Když je ale překročena určitá hranice, pak může být zastřena hlubší podstata víry v jediného Boha.

Znamená to, že mezi kameny z doby bronzové nacházíte nakonec stejného člověka, jako je ten dnešní?

Určitě ano. A i pro tohoto člověka, stejně jako pro nás dnes, někdy nadešla údobí, kdy si uvědomil, že je potřeba soustředit se zase na to podstatné – a proto občas museli přijít nějaký ten Chizkijáš či Jósijáš anebo třeba i dalekosáhlá katastrofa, aby se lidé zamysleli a znovu se navrátili k víře v jednoho Boha. Pod sluncem se neděje nic až tak nového.

ALENA SCHEINOSTOVÁ

FILIP ČAPEK (* 1971) působí na katedře Starého zákona Evangelické teologické fakulty UK v Praze a v Centru biblických studií Akademie věd. Zaměřuje se na dějiny starověkého Izraele a Judského království. Je autorem monografií Hebrejská Bible, její kánon a možnosti výkladu (2005) a Kazatel – zneklidňující kniha pro neklidnou dobu (2016). V nakladatelství Vyšehrad čerstvě vydal knihu Archeologie, dějiny a utváření identity starověkého Izraele, ve které shrnuje poznatky o dějinách této oblasti v 13.–6. století př. Kr.